

(εκδ. "Λεβιάθαν", Αθήνα, 1992). ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΕΙΚΟΣ, Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα (ιδiot. έκδοση, Αθήνα, 1993). ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Πλανητική Πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο (εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα, 1992). και CLAUD OFFE, Δέκα Αιτίες για μια Ερμηνεία του Εθνικισμού (εφημ. "Ελευθεροτυπία", 1 Αυγούστου, 1993).

2. ERNEST GELLNER, ο.π., σ. 109-110 (μετ. Δώρας Λαφαζάνη).

3. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ, ο.π., σ. 77.

4. Εκδ. "Μπουκουμάνη", Αθήνα, 1975.

5. Στα ελληνικά, υπάρχουν μεταφρασμένα ως αυτόνομα βιβλία δύο δοκίμια από τον πρώτο τόμο, τον θεωρητικό, των Studienuber Autoritat und Familie, οι οποίες εκδόθηκαν το 1936 στο Παρίσι και περιελάμβαναν έρευνα στη Γερμανία, Ολλανδία, Γαλλία και Αγγλία. Τα δύο αυτά δοκίμια είναι: ERICH FROMM, Αυθεντία και Οικογένεια από Κοινωνικοπολιτική Άποψη (εκδ. "Μπουκουμάνης", Αθήνα, 1982). και HERBERT MARCUSE, "Εξουσία και Οικογένεια" (εκδ. "Κάλβος" 1976). Το αντίστοιχο κείμενο από τον ίδιο τόμο του MAX HORK HEIMER, με τίτλο επίσης "Εξουσία και Οικογένεια", περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Φίλοσοφία και Κοινωνική Κριτική (εκδ. "Ψυλόν", Αθήνα, 1984).

6. Για μια ενδιαφέρουσα διατύπωση των ίδιων ουσιαστικά θέσεων, βλέπε τη συνέντευξη του Παλαιστίνιου συγγραφέα και κριτικού της λογοτεχνίας στις ΗΠΑ, Eduard Said με τον Στάθη Γουργορή (περιοδικό "Πλανόδιον" τ.16, Ιούνιος 1992, σελ. 77, βλέπε επίσης, στο ίδιο τεύχος, την ανακοίνωση του Said με τίτλο: "Μορφές, Διαμορφώσεις, Μεταμορφώσεις" σ. 53-72).

Ο Φώτης Τερζάκης γεννήθηκε στην Πάτρα τον Οκτώβριο του 1959. Από το 1978 αρχικά γράφει στο "Ιδεοδρόμιο". Παρακολούθησε για μικρό διάστημα μαθήματα κινηματογράφου στη Σχολή Σταυράκου (1977). Μετά το 1985 συμμετέχει σε ποικίλα σεμινάρια στο χώρο των λεγομένων ανθρωπιστικών επιστημών -φιλοσοφίας, πολιτικής ψυχολογίας, ομαδικής ανάλυσης, ομοιοπαθητικής ιατρικής, κοινωνικής ανθρωπολογίας και θρησκευσιολογίας. Από το 1983 μέχρι το 1990 διευθύνει τις εκδόσεις "PRAXIS" και μετά το 1990 είναι συνεργάτης των εκδόσεων "Πρίσμα". Έχει δημοσιεύσει δοκίμια και κριτικές στην εφημερίδα "Καθημερινή" και στα περιοδικά "Σημειώσεις", "Λεβιάθαν", "Ο Πολίτης", "Ήχος", "Σημ", "Ανθρωποθεωρία", "Πλανόδιον" και άλλα. Πολλά δημοσιεύματα στο περιοδικό "Ιδεοδρόμιο" από το 1979 έως το 1985. Δημοσιευμένα έργα του είναι: - "Ψύση & Κοινωνία", εκδόσεις "Έρασμος 1990" - "Σημειώσεις για μια Ανθρωπολογία της Μουσικής", εκδόσεις Πρίσμα 1990 - "Φυλελευθερισμός και Τρομοκρατία", εκδόσεις Πρίσμα

1991 - Οι Αντίπαδες του '60: πίσω από τη διαφορεόμενη έννοια του μεσοπρσιισμού και μέσα από τα "νέα" κοινωνικά κινήματα, εκδόσεις Πρίσμα 1992. - "Το Φάντασμα μιας δεκαετίας: Πολιτισμός και Εναλλακτική Κουλτούρα στη δεκαετία του '60", συλλογικό δοκίμιο. Επιμέλεια μαζί με την Σώτη Τριανταφύλλου, εκδόσεις "Δελφίνι" 1991.

ΦΩΤΗΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΙ Σ' ΕΝΑΝ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟ- ΜΕΝΟ ΚΟΣΜΟ

Η τελευταία δεκαετία του δύσκολου αιώνα που διανύουμε έχει εγκαινιαστεί μέσα στον αποκαλυπτικό ζόφο για ένα μεγάλο μέρος του πλανήτη. Ειδικά για τους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης, η κατάρρευση του κομμουνιστικού κόσμου που από πολλές πλευρές αναμενόταν ως το πανηγυρικό γεγονός που θα ενοποιούσε τον κόσμο, διεφύλαξε ένα απερίγραπτο μερίδιο στην εξαθλίωση, που όμοιο του υπ'από τότε δεν έχει πάψει μέχρι στιγμής να υπάρχει σε πολλά μέρη της γης, είχαμε όμως πιστέψει πως έχει για πάντα εξοριστεί τουλάχιστον από την Ευρώπη. Στα δεινά της εξοντωτικής υλικής ανέχειας έρχεται τώρα να προστεθεί ο τρόμος μιας ατέρμονης αλυσίδας εξοντωτικών πολέμων, στο όνομα αναδυόμενων εκ νέου εθνικών αιτημάτων, εδαφικών διεκδικήσεων και υπεράσπισης όμορων εθνικών μειονοτήτων. Η κοινωνική, γεωγραφική και πολιτική κατάσταση που αφήνει πίσω της η κατάρρευση των λεγομένων σοσιαλιστικών γραφειοκρατιών-γιγάντων είναι ένα απελπιστικό, ανέλπιδο μπερδεμένο κουβάρι. Η φονική αλληλοσφαγή των εθνοτήτων στην Γιουγκοσλαβία, που μάλιστα μέχρις αυτή τη στιγμή ορατή διέξοδο, είναι μόνο ένα αμυδρό παράδειγμα του τι μπορεί να συμβεί, του τι ήδη με κάποιον τρόπο έχει αρχίσει να συμβαίνει με τους Αρμένιους και τους Αζέρους, τους Γεωργιανούς και τους Σαμπχάζιους στον Καύκασο και στις στέπες της Κεντρικής Ασίας που εγκατέλειψε καταρρέουσα η Σοβιετική Ένωση -και οπωσδήποτε όχι μόνον εκεί. Από τη στιγμή που το αίτημα μιας εθνικής ουσπείρωσης (και αντίστοιχης εθνικής ομοιογένειας) φάνηκε ως το καλύτερο μέσο στις αφυπνιζόμενες ομάδες αφενός για να διεκδικήσουν μία θέση μέσα στον παγκόσμιο καταμερισμό της αγοράς, αφετέρου για ν' αντιρροπήσουν τους ψυχολογικούς τρόμους της διάλυσης αλλά και την άμεση υλική ανέχεια, και την ανυπαρξία στέρεων θεσμών και πολιτικών μορφών εκπροσώπησης, από αυτή την στιγμή η ατέρμονη αλληλοσφαγή επικρέμαται πάνω τους ως αναπόδραστη μοίρα. και γι' αυτό γιατί εθνική ομοιογένεια, συμμετρική με την κατανομή των εδαφών δεν υπάρχει, δεν υπήρξε ποτέ αληθινά και ούτε μπορεί να υπάρξει. Και αν τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη κατά την περίοδο του σχηματισμού τους κατόρθωσαν να επιβάλλουν, συχνά με βίαια μέσα, μία σε μεγάλο βαθμό τεχνητή

γλωσσική/εθνική ομοιογένεια, αυτό είναι αδύνατο να επαναληφθεί στην περίπτωση εθνικών ομάδων εγκατεσπαρμένων σε εδάφη που ήταν επί αιώνες αντικείμενα διεκδικήσεων αντιμαχομένων δυνάμεων και αυτοκρατοριών. Έτσι, το κουβάρι των εθνοτήτων της Ανατολικής Ευρώπης είναι αδύνατο να λυθεί με τα παραδοσιακά μέσα της μείζονος εθνικής πολιτικής και των συνοριακών αποκλεισμών. Οι διαμάχες Κροατών και Σέρβων, Σέρβων και Μουσουλμάνων, οι περιστασιακές συμμαχίες και οι εκ νέου αντεκδικήσεις Μουσουλμάνων και Κροατών, η ύπαρξη σερβικών θυλάκων μέσα στην Κροατία και στη Βοσνία, και κροατικών μειονοτήτων μέσα στην Βοσνία ή τη Σερβία, και απειλούμενων μουσουλμανικών ομάδων στη Σερβία και την Κροατία, είναι το μοντέλο που αναδύεται σήμερα παντού όπου αυταρχικοί πολιτικοί σχηματισμοί του παρελθόντος αποσύρονται αποκαλύπτοντας τη μεγάλη διασπορά των λαών που υπήρχε πάντα στη βάση τους.

Από την άλλη μεριά, η λεγόμενη αφύπνιση του Ισλάμ συμπληρώνει το παγκόσμιο σκηνικό της μεγάλης εθνικιστικής παλινδρόμησης. Σε ολόκληρο σχεδόν τον μουσουλμανικό κόσμο, τα τελευταία χρόνια γινόμαστε μάρτυρες μιας αναζωπύρωσης ενός ακραίου θρησκευτικού φανατισμού, που διατηρεί στην πραγματικότητα ουσιώδεις και πολιτειακές σχέσεις με το αντιιμπεριαλιστικό μέτωπο που από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά υποκινεί σταθερά σε αυτές τις χώρες αντιδυτικά αισθήματα. Φανατικά μουσουλμανικά καθεστώτα θεοκρατικού (όπως το Ιράν) ή κοσμικού (όπως η Λιβύη) χαρακτήρα συνέδεσαν από την πρώτη στιγμή την ύπαρξή τους με τον αγώνα εναντίον του ευρωπαϊκού και αμερικανικού οικονομικού ιμπεριαλισμού, ενώ από την άλλη μεριά η σκανδαλώδης μακρόχρονη υπόθεση εκ μέρους των δυτικών κρατών μιας απίστευτης αδικίας εις βάρος του λαού της Παλαιστίνης, συγκαλύπτοντας με κάθε μέσο τις ισραηλινές ωμότητες, αποτελεί μία διαρκή πηγή συσπείρωσης του μίσους λαών με κάποια κοινή αραβική συνείδηση εναντίον του δυτικού κόσμου (όπως δραματικά είδαμε στα πρόσφατα πολεμικά γεγονότα του Αραβικού Κόλπου). Ακόμα και στις μετριοπαθείς αραβικές χώρες όπως η Αίγυπτος ή η Αλγερία, και στις φιλοδυτικούς προσανατολισμού μουσουλμανικές κοινωνίες όπως η Τουρκία, εμφανί-

ζεται πρόσφατα ένα κύμα ακατάσχετης αναζωπύρωσης φανατικών παραδοσιοκρατικών κινημάτων με ανοιχτή τρομοκρατική δράση (όπως στην Αίγυπτο και την Τουρκία) τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις θα πάρουν διαστάσεις επικείμενου εμφυλίου πολέμου (όπως στην περίπτωση της Αλγερίας) που συνιστούν αληθινό πονοκέφαλο για τις κυβερνήσεις αυτών των χωρών. Παρότι το φαινόμενο δεν έχει ακόμα την δυναμική που θα απειλούσε αληθινά μια παγκόσμια σύρραξη, δεν παύει να συμβάλλει σε μια εκρηκτική κατάσταση που αποτελεί ακουμα μία πηγή βαθιάς ανασφάλειας για τον σύγχρονο κόσμο. Η θρησκεία και η γλώσσα, όπως ήταν αναμενόμενο, καλούνται να διαδραματίσουν έναν κρίσιμο ρόλο σ' αυτή την κοσμογονική ανάδυση των νέων εθνικισμών, και βλέπουμε παντού να γίνονται εμβλήματα μαχητικών εθνικών διεκδικήσεων. Δεν πρέπει όμως να γελιόμαστε, γιατί πέρα απ' αυτόν τον εμβληματικό τους χαρακτήρα ούτε η γλώσσα αποτελεί ασφαλές κριτήριο εθνικής ταυτότητας (όπως σε τόσες περιπτώσεις το παρελθόν μας διδάσκει) ούτε οι θρησκευτικές αναβιώσεις αποτελούν γνήσια επιστροφή στο πολιτισμικό παρελθόν κοινωνιών των οποίων η παραδοσιακή δομή έχει από καιρό αμετάκλητα αποσυντεθεί. Επιπλέον, συγκρούσεις μέσα στις ίδιες ευρύτερες θρησκευτικές οικογένειες (για παράδειγμα, καθολικών και ορθοδόξων χριστιανών στην Ανατολική Ευρώπη, σιτών και σουνιτών μουσουλμάνων σε πολλές ισλαμικές χώρες) αποτελούν ανετά ασφαλή ένδειξη του ότι αλλού βρίσκεται το αληθινό αντικείμενο της διαμάχης. Η λεγόμενη εθνική ταυτότητα είναι μία δομή εξαιρετικά εύπλαστη και εύκολα μεταλλασσόμενη όπου συγκεκριμένα βιοτικά συμφέροντα επιβάλλουν την μία ή την άλλη χρήση της. Το πρόβλημα των σημερινών εθνικισμών δεν είναι πράγματι ένα πρόβλημα πολιτισμικής συνοχής και πνευματικής υποστάσεως αλλά μάλλον ένα πρόβλημα αγωνιστικών υλικών διεκδικήσεων σ' έναν ραγδαία μεταλλασσόμενο κόσμο. Η απρόοπτη ανάδυση μέσα στην τελευταία δεκαετία της εθνικιστικής απειλής με μύρια πρόσωπα έχει φέρει τον κόσμο μας σε βαθιά αμηχανία. Τελευταία, πολλαπλασιάζονται γεωμετρικά, τουλάχιστον στην Ευρώπη, κείμενα, μελέτες και άρθρα αφιερωμένα στην κατανόηση αυτού του ιδίωτου σύγχρονου φαινομένου.¹ Ρίχνοντας μία έστω βιαστική ματιά

σε όλη αυτή τη φιλολογία, υπάρχουν δύο τουλάχιστον σημεία που είναι υποχρεωμένος κανείς να επισημάνει.

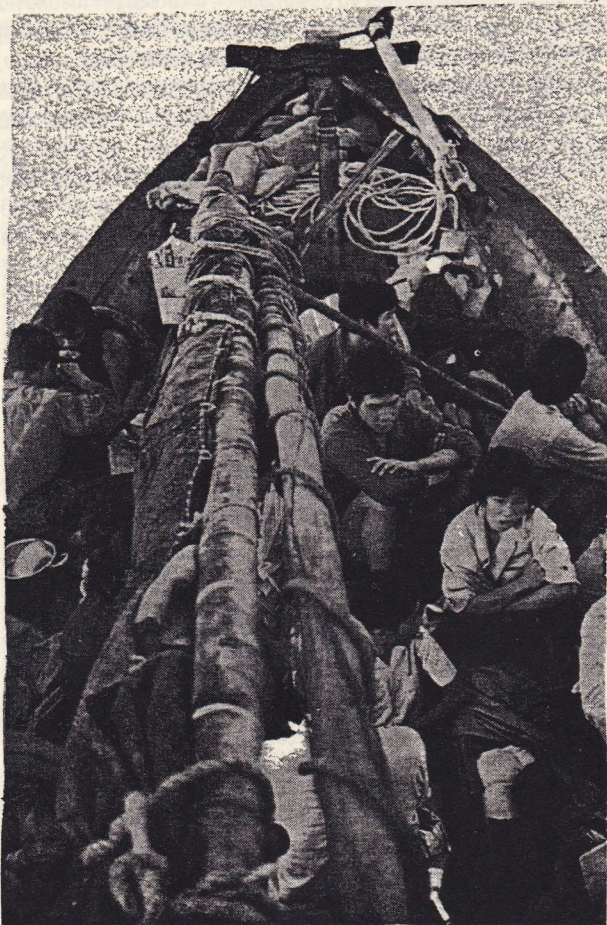
Το πρώτο αφορά μια διάχυτη εντύπωση ότι ο εθνικισμός, στη μορφή τουλάχιστον που παρουσιάζεται σήμερα, αποτελεί ένα κατά βάση καινούργιο φαινόμενο. Η άποψη αυτή συνιστά μία από τις μεγάλες πλάνες της εποχής, και προϊόν μιας ορισμένης απονάρκωσης της ιστορικής συνείδησης που χαρακτηρίζει την πολύ πρόσφατη (και ειδικά τη δημοσιογραφική) σκέψη. Η έννοια του έθνους είναι βέβαια ένα φαινόμενο αρκετά όψιμο στην ανθρώπινη ιστορία, έχει όμως τρεις τουλάχιστον αιώνες ζωής. Από τον δέκατο έβδομο αιώνα και μετά υπήρξε η μεγάλη ρυθμιστική ιδέα που συνόδεψε τον σχηματισμό του αστικού κράτους, το ιδεολόγημα μέσ' από το οποίο ζητήθηκε να παρασχεθεί πολιτισμική και ιστορική νομιμοποίηση στην πολιτική μορφή του κράτους. Ταυτόχρονα, ανταποκρίθηκε σε μία πραγματική ανάγκη αυτών των καινοφανών πολιτικών σχηματισμών, που ήταν η ανάγκη δημιουργίας αφενός μιας μορφωμένης γραφειοκρατίας που θα διαχειριζόταν τις κρατικές υποθέσεις, αφετέρου επέκταση μιας γενικής παιδείας σε μεγάλες μάζες του πληθυσμού αφού αυτός ήταν ο μόνος τρόπος να γίνουν οι μάζες αυτές αντικείμενα μιας δια του νόμου (και όχι πλέον δια του ξίφους) κυριαρχίας. Με λίγα λόγια, ανταποκρίθηκε στην ανάγκη μιας ενιαίας, γλωσσικά ενοποιημένης εκπαίδευσης. Κατ' εξοχήν αστικό δημιούργημα, λοιπόν, το έθνος γεννήθηκε για τις προηγμένες κοινωνίες που πραγματοποίησαν τις μεγάλες αστικές επαναστάσεις ήδη από την εποχή του μερκαντιλισμού και πριν από την πρώτη βιομηχανική επανάσταση, γενικεύτηκε όμως ως ιδέα και γνώρισε την υψηλότερη ακμή της κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, μέσα στο γενικό ρεύμα εθνικής-κρατικής συγκρότησης των ευρωπαϊκών λαών που ήταν εν μέρει προϊόν της βιομηχανικής επανάστασης και της έμπρακτης ενοποίησης της αγοράς. Είναι ευνόητο ότι η πολιτισμική-γλωσσική-θρησκευτική ομοιογένεια την οποία, ιδεωδώς τουλάχιστον, είχε ως προϋπόθεση το δόγμα "μία χώρα, ένα κράτος, μία γλώσσα", ποτέ δεν υπήρξε αυτοφωώς αφού η συμβίωση λαών, γλωσσικών ιδιωμάτων και παραδόσεων υπό καθεστώς αμοιβαίας αποδοχής ή αδιαφορίας υπήρξε η συνήθης πρακτική χιλιετηρίδων για τις ανθρώπινες κοινότητες, ακόμα και όταν αυτές υπήγοντο δια του ξίφους

στη σφαίρα επιρροής μεγάλων αυτοκρατοριών, οι οποίες είχαν συνθη-
στατα ως έμβλημα μια θρησκεία. Για τη διαμόρφωση του "εθνικού πνεύ-
ματος" στην Ευρώπη κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, γράφει στο σημαντικό
βιβλίο του ο Βρετανός ανθρωπολόγος Emest Gellner:

"Ο εθνικισμός είναι, κατ' ουσίαν, η γενική επιβολή μιας υψηλής
κουλτούρας στην κοινωνία, όπου προηγουμένως χαμηλοί πολιτισμοί
είχαν καταλάβει τις ζωές της πλειοψηφίας, κάποτε δε και του συνόλου
του πληθυσμού. Σημαίνει τη γενικευμένη εκείνη διάδοση ενός ιδιώματος,
διαμεσολαβούμενου από το σχολείο και ελεγχόμενου από την ακαδημία,
που κωδικοποιείται ώστε να ικανοποιεί τις απαιτήσεις μιας σχετικά ακρι-
βούς γραφειοκρατικής και τεχνολογικής επικοινωνίας. Είναι η εγκαθίδρυ-
ση μιας ανώνυμης, απρόσωπης κοινωνίας, με άτομα αμοιβαία αντικατα-
στατά, των οποίων η συνοχή εξασφαλίζεται πάνω απ' όλα μέσω ενός
κοινού πολιτισμού τέτοιου τύπου, ο οποίος έρχεται να αντικαταστήσει
την προηγούμενη σύνθετη δομή των τοπικών ομάδων που στηρίζονταν
σε λαϊκές παραδόσεις, τοπικά και ιδιόμορφα αναπαραγόμενες από τις
ίδιες τις ομάδες".

Αυτό συνέβαινε στην πραγματικότητα. Αυτό όμως έρχεται σε πλήρη
αντίθεση με τις διαβεβαιώσεις του εθνικισμού και με τις ένθερμες πεποι-
θήσεις των εθνικιστών. Ο εθνικισμός προβαίνει συχνά στις κατακτήσεις
του στο όνομα ενός υποτιθέμενου λαϊκού πολιτισμού. Αντλεί τον σύμβο-
λισμό του από την υγιή, αρχέγονη, ρωμαλέα ζωή των χωρικών, του volk,
του πατριού. Υπάρχει ένα στοιχείο αλήθειας στην αυτοπαρουσίαση του
εθνικισμού, όταν το volk ή το πατριό κυβερνώνται από αξιωματούχους
μιας άλλης, ξένης υψηλής κουλτούρας, της οποίας η καταπίεση πρέπει
να αντιμετωπιστεί αρχικά με μια πολιτισμική αναγέννηση και επανεπι-
βεβαίωση, και εντέλει με έναν πόλεμο εθνικής απελευθέρωσης. Στην
περίπτωση που ο εθνικισμός ευδοκιμήσει, αποβάλλει την ξένη υψηλή
κουλτούρα, χωρίς ωστόσο και να την αντικαταστήσει με την παλιά τοπική
χαμηλή κουλτούρα. αναζωογονεί ή εφευρίσκει μία δική του υψηλή
(εγγράμματη, μεταδιδόμενη από ειδικούς) κουλτούρα, που θα έχει
ομοιογενείς κάποιους δεσμούς με τους προηγούμενους τοπικούς
παραδοσιακούς τρόπους και διαλέκτους". Στο παιχνίδι αυτό της πολιτι-
σμικής ενοποίησης καθόλου δεν αποκλείονται, βέβαια, και βίαια μέσα

όπως η απαγόρευση μειονοτικών γλωσσικών ιδιωμάτων, η ανταλλαγή
πληθυσμών, και κάποτε η απλή μέθοδος της σφαγής των μειοψηφιών.
Ο εθνικισμός λοιπόν μπορεί να θεωρηθεί ως η κατεξοχήν ιδεολογία
του συγκροτούμενου αστικού κόσμου, κατά ιδιαίτερο τρόπο συνδεδεμένη
με τις κρίσιμες στιγμές της διαμόρφωσης αυτού του ιστορικού κόσμου,
με το απολυταρχικό κράτος δηλαδή του δέκατου έβδομου αιώνα και με
την βιομηχανική επανάσταση του δέκατου ένατου αιώνα. Μια ιδιάζουσα
μορφή του μπορούμε να δούμε ωστόσο στον αιώνα μας, την μορφή της
ναζιστικού τύπου ολοκληρωτικής ιδεολογίας όπως εκφράστηκε ιδεωδώς
από τη Γερμανία και την Ιταλία (αλλά και από την Ιαπωνία, με τρόπο
αρκετά όμοιο) κατά την τρίτη δεκαετία αυτού του αιώνα. Αυτός ο
ιδιαίτερα επιθετικός εθνικισμός υπήρξε το προϊόν μιας καθυστερημένης
πολιτικής ολοκλήρωσης και μίας βεβιασμένης, κάτω από την πίεση της
οικονομικής και πολιτικής καθυστέρησης, εκβιομηχάνισης. Το γεγονός
αυτό δίνει ορισμένες ειδικές λειτουργίες στην "εθνική" ιδεολογία που
δεν είναι συνήθεις στις κλασικές μορφές εθνικισμού: από τη μία μεριά,
ένα βαθύ ψυχολογικό αίσθημα ανασφάλειας ή κινδύνου που είναι
προϊόν μιας απότομης διάλυσης των οργανικών μορφών κοινωνικής ζωής
γεννάει μian άλογη επιθετικότητα, η οποία είναι επειγόν να επιλέξει
"εξωτερικούς" στόχους προς τους οποίους να στραφεί, από την άλλη,
η παραδοσιολατρική ρητορεία συνδυάζεται με ένα στοιχείο άγριου τεχνο-
λογικού εξορθολογισμού, ο οποίος με τη σειρά του επιταχύνει την πολιτι-
σμική διάλυση κι επανατροφοδοτεί τους άλογους τρόπους. Πρέπει να
δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή σ' αυτή τη μορφή του εθνικισμού, γιατί
σύντομα θα δούμε ορισμένες επίκαιρες εκδοχές της. Αν ο εθνικισμός
ήταν πράγματι η μεγάλη αστική ιδεολογία, σταθερά παρούσα στην ιστορία
των κοινωνιών μας κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες, της οποίας
εκβλαστήσεις πρέπει να θεωρηθούν τόσο οι φασισμοί όσο και οι μορφές
της ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης και του νεοαποικισμού, έπαιξε να έχει
τη λειτουργία για την εκπλήρωση της οποίας γεννηθηκε από τη στιγμή
που την είχε με τον καλύτερο τρόπο εκπληρώσει: από τη στιγμή δηλαδή
που έδωσε μόνιμα θεσμικά πλέγματα τα οποία θα επέτρεπαν τη διαμόρ-
φωση μεγάλων σχηματισμών ισχύος (στηριγμένων στο κεφάλαιο και στον
τεχνολογικό έλεγχο) που έχουν πλέον έναν πολυεθνικό χαρακτήρα. Ο

κοσμοπολιτισμός του κεφαλαίου αποτελεί βέβαια μια θετική υπέρβαση του εθνικισμού, αλλά σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε κολέμιός του. Το αντίπαλο ρεύμα ιδεών απέναντι στον αστικό εθνικισμό, υπήρξε πάντα, από την βιομηχανική επανάσταση και μετά, το επαναστατικό κίνημα που με τη μορφή του κομμουνισμού ή του αναρχισμού επέμενε να ενσαρκώνει τη μεγάλη ρομαντική ουτοπία μιας ελεύθερης, εξισωτικής μετακαπιταλιστικής κοινωνίας. Ο οικουμενικός χαρακτήρας και η διεθνής αλληλεγγύη αυτού του κινήματος γέννησε στον αιώνα μας το ορατό μοντέλο μιας κοινωνίας απολυτρωμένης από τις ανταγωνιστικές διαμάχες των οποίων ο εθνικισμός υπήρξε, ταυτόχρονα, συγκάλυψη μέσα στο εθνικό πεδίο, και νομιμοποίηση στο διεθνές πεδίο. Δεν χρειάζεται να πούμε περισσότερα εδώ για την αποτυχία αυτού του κινήματος να εδραιωθεί και να δώσει ώριμους κοινωνικούς καρπούς. Οι "καμμουνιστικές" γραφειοκρατίες που αναδύθηκαν εκμεταλλευόμενες τη δράση του και νομιμοποιούμενες στ' όνομά του χρειάστηκαν και πάλι να επιστρατεύσουν μια "εθνική" ρητορεία προκειμένου να εδραιώσουν την κυριαρχία τους. Μια καινούργια ωστόσο μορφή εθνικής ρητορικής εμφανίζεται από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά, με την κρίση της αποικιοκρατίας και την αλυσιδωτή δημιουργία καινούργιων εθνών στον παγκόσμιο χάρτη. Αυτή η τελευταία, παρότι διατηρεί διασυνδέσεις με την επαναστατική φρασεολογία του επαναστατικού κινήματος και εντάσσεται συχνά σ' ένα διεθνιστικό γλωσσικό ιδίωμα, έχει βαθιές δομικές ομοιότητες με την εθνοασπελευθερωτική ιδεολογία του δέκατου ένατου αιώνα στην Ευρώπη. Και πράγματι, αυτή η ιδεολογική συγγένεια που μπορεί εύκολα ν' αναγνωρίσει κανείς στις απελευθερωτικές διακηρύξεις, για παράδειγμα, των περισσότερων αφρικανικών ή μουσουλμανικών εθνών κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, έρχεται να επιβεβαιώσει το πραγματικό γεγονός της πολιτικής οπισθοδρόμησης αυτών των κοινωνιών, μετά την απελευθέρωσή τους, προς αυταρχικές ή ακόμα και τυραννικές δομές των οποίων ο παραδοσιακός χαρακτήρας δεν πρέπει να μας ξεγελάει: ο αντιμοντερνισμός τους, που είναι στην ουσία ένας αντιδυτικισμός, είναι το κρίσιμο χαρτί της συγκρότησής τους μέσω συμβολικών πολιτισμικών αντιπαράθεσεων σε βιώσιμες εθνικές-κρατικές οντότητες, μέσω της οποίας αναμένεται να καταλάβουν

ανταγωνιστικές θέσεις μέσα στον διεθνή καταμερισμό των αγορών και να διεκδικήσουν συγκεκριμένα υλικά συμφέροντα μέσα στη διεθνή κοινότητα.

Έτσι, αν παρακολουθήσουμε στενά την ιστορία του εθνικισμού από τον περασμένο αιώνα μέχρι σήμερα, είμαστε υποχρεωμένοι να παρατηρήσουμε ότι σε κάθε μορφή που αυτός αναδύθηκε υπήρξε προϊόν μιας ορισμένης κοινωνικής ή πολιτισμικής κρίσης μέσ' από την οποία πολιτικά συγκροτούμενες κοινότητες επιδιώκουν να συμμετάσχουν, αν όχι ακριβώς σε μίαν αστική πολιτική μορφή, τουλάχιστον σ' ένα σύστημα δι-εθνικών σχέσεων τους τουλάχιστον σ' ένα σύστημα δι-εθνικών σχέσεων τους όρους των οποίων καθόρισε η φιλοσοφία του αστικού μετασχηματισμού της παγκόσμιας κοινωνίας: οι όροι αυτοί είναι η εμπορευματική μορφή των κοινωνικών σχέσεων, η αγορά, η πολιτική μορφή του κράτους, και η ανταγωνιστική αντιπαράθεση ατομικών ή συλλογικών οντοτήτων με σκοπό την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την μεγιστοποίηση των καταναλωτικών δυνατοτήτων. Το ίδιο ακριβώς σενάριο βλέπουμε να επαναλαμβάνεται σήμερα στην περίπτωση των αφυπνιζόμενων εθνικών ομάδων της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες για ένα μεγάλο διάστημα του ιστορικού χρόνου παρέμειναν, κάτω από μια διεθνιστική ρητορεία, υποταγμένες στην πολιτική ενός συγκεκριμένου μεγάλου ρωσικού εθνικισμού. Στο πρόσφατο βιβλίο του για την πληνητική πολιτική, ο Παναγιώτης Κονδύλης το διατυπώνει, σωστά, ως εξής:

“Η προφανώς ακατάσχετη ροπή εθνών, τα οποία μόλις μισοτίναξαν έναν αυτοκρατορικό ή ηγεμονικό ζυγό, να κατοχυρώσουν τα σύνορα και την ταυτότητά τους, όπως επίσης και τις πολιτικές και υλικές τους αξιώσεις, μέσω της οργανωτικής μορφής του κράτους, πρέπει να θεωρηθεί ως σημαντική ένδειξη για τη λειτουργία και τη βιωσιμότητα του κυρίαρχου κράτους εν γένει μέσα στην αρχόμενη φάση της πολιτικής πολιτικής”³ Δεν είναι δυνατό να προβλέψουμε για πόσο ακόμα η τσαρσούσιακή μορφή κράτους θα παραμείνει βιώσιμη πολιτική οντότητα στην ανθρώπινη ιστορία, πάντως είναι σίγουρο ότι το νέο κύμα των εθνικισμών που πλήττει σήμερα τον πλανήτη ακολουθεί τη “φυσική” ροπή της ιστορικής εξέλιξης των τελευταίων αιώνων προς ένα συγκεκριμένο (το λεγόμενο αστικό/καπιταλιστικό) μοντέλο κοινωνίας -και απ' αυτή την άποψη δεν υπάρχει

τίποτα το καινούργιο σ' αυτό το φαινόμενο. Αν κάτι αυτή τη στιγμή επιβάλλει έναν όρο που φαίνεται καινούργιος είναι η -φαινομενική; προσωρινή;- υποχώρηση των διεθνιστικών επιδιώξεων ενός επαναστατικού κινήματος που τροφοδότησε το εναλλακτικό όραμα μιας εξισωτικής παγκόσμιας κοινωνίας.

Επιμείναμε τόσο σ' αυτό το πρώτο σημείο, το σημείο που αφορά το καινοφανές ή μη των εθνικισμών, επειδή ολοφάνερα από 'δω εξαρτάται η πλέον κρίσιμη κατανόηση του φαινομένου. Το δεύτερο σημείο που πρέπει κανείς να επισημάνει, σε σχέση με το πνεύμα των τρεχουσών συζητήσεων περί εθνικισμού, είναι η έλλειψη κατανόησης της ψυχολογικής διάστασης του προβλήματος. Παρότι ψυχολογικοί και κοινωνικοί παράγοντες δεν μπορούν να θεωρηθούν απομονωμένοι, το να παραγνωρίσουμε τη σχετική αυτονομία των πρώτων διαλύοντάς τους μέσα στους δεύτερους θα σήμαινε ότι θεωρούμε κάθε κοινωνική δράση ως ορθολογική, ως υποκειμένη δηλαδή σε ευκρινείς σκοπούς και ως επιλέγουσα τα καλύτερα δυνατά μέσα για την πραγματοποίησή τους.

Δυστυχώς, το κοινωνικό πεδίο ποτέ δεν ήταν ο τόπος της απόλυτης διαύγειας και τα κίνητρα της ανθρώπινης δράσης είναι σε μεγάλο βαθμό ανορθολογικά. Αυτό σημαίνει πράγματι, ότι οι άνθρωποι δρουν συχνά ενάντια στα ίδια τα ορθολογικά συμφέροντά τους, και δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε αποτελεσματικά ένα μαζικό κοινωνικό φαινόμενο αν δεν συνυπολογίσουμε αυτόν τον παράγοντα. Φυσικά, δεν είναι εδώ ο τόπος να κάνουμε μία εκτενή ανάλυση του προβλήματος, μπορούμε όμως να υποδείξουμε ορισμένα σημεία που οφείλει να λάβει υπόψη της η σύγχρονη έρευνα.

Μιλώντας πιο πάνω για τον γερμανικό ναζισμό δείξαμε ότι εκπροσώπησε μία ακραία μορφή εθνικισμού εμφορούμενη από μία οξυτάτη αντίφαση, την αντίφαση του να επικαλείται τη λαϊκή κοινότητα προκειμένου ν' ανακουφίσει το αβάσταχτο άγχος από την απότομη διάλυσή της, αναπτύσσοντας την ίδια στιγμή και ως απόρροια του συλλογικού του άγχους πρακτικές που επιτάχυναν ραγδαία αυτή τη διάλυση. Το ανορθολογικό στοιχείο στον ναζισμό είχε την τύχη να αναλυθεί με εξαιρετικό τρόπο, όσο κανένα άλλο εθνικιστικό ψυχολογικό φαινόμενο μέσα στην ιστορία. Μου έρχεται στο νου η “Μαζική Ψυχολογία του Φασισμού” του Βίλχελμ Ράιχ,

ας πούμε, ή η πολύτομη μελέτη και εμπειρική έρευνα που διενήργησε το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φρανκφούρτης στη δεκαετία του '30 (υπό τον αυτονοισμό του 'Εριχ Φρομ)⁴ πάνω στα πρότυπα εξουσίας μέσα στη γερμανική οικογένεια, με γενικό τίτλο: "Μελέτες για την Εξουσία και την Οικογένεια"⁵ Σήμερα, βέβαια, στην ανεπτυγμένη Δυτική Ευρώπη δεν υφίσταται εθνικιστικό φαινόμενο σε μεγάλη κλίμακα. Υφίσταται όμως ένα κοινωνικό φαινόμενο εξαιρετικά συγγενικό, τόσο από κοινωνιολογικής όσο και από ψυχολογικής πλευράς, η κατακόρυφη άνοδος τους ρατσισμού σε ορισμένα στρώματα του πληθυσμού, και κυρίως της νεολαίας. Το φαινόμενο αυτό, που κλιμακώνεται σε αντίστιξη με την ανάπτυξη των εθνικισμών στον κόσμο, πήρε τον χαρακτήρα μιας μισαλλόδοξης εχθρότητας προς τους μετανάστες και προς κάθε είδους ξένους ή μειονότητες που σε ορισμένες περιπτώσεις έφτασε στα όρια δολοφονικών πράξεων βίας (όπως στα πρόσφατα γεγονότα της Γερμανίας, και σε μικρότερο βαθμό στην Ιταλία και ή στη Γαλλία), ενώ σε μια ορισμένη περίπτωση συνδέθηκε με τοπικιστικά αιτήματα αυτονομίας (στις Λέγκες της Βορείου Ιταλίας). Οι υποομάδες της νεολαίας με τα νεοναζιστικά εμβλήματα αποτελούν πλέον συνηθισμένο φαινόμενο σε όλες τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες -η ερμηνεία του όμως δεν είναι καθόλου ατονόητη.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η διάλυση του αποικιοκρατικού συστήματος έφερε στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις μεγάλες μάζες πληθυσμού από τις πρώην αποικίες ως οικονομικούς πρόσφυγες. Οι ανεπτυγμένες δυτικές χώρες αξιοποίησαν με το παραπάνω αυτό το φτηνό εργατικό δυναμικό κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, και ένα μέρος του οικονομικού τους άλματος στη δεκαετία του '60 οφείλεται αναμφίβολα και σ' αυτό. Σήμερα όμως, με την καινούργια οικονομική κρίση και με τη δομική ανεργία του συστήματος όπου τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού των ίδιων των ευρωπαϊκών χωρών οδηγούνται στην ανέχεια, στα μάτια αυτών ακριβώς των στρωμάτων αυτοί οι ξένοι φαίνονται ως ανταγωνιστές στην πιθανότητα της επιβίωσης, και επιτίθενται τυφλά σαν το τρομαγμένο ζώο. Η κατάσταση εν τω μεταξύ επιδεινώνεται από το νέο ακατάχετο κύμα μετανάστευσης από την Ανατολική προς τη Δυτική Ευρώπη που προκάλεσαν οι εκεί πρόσφατες εξελίξεις.

Το φαινόμενο αυτό, εκτός από τα γραφικά εμβλήματα όπως οι αλυσίδες και οι σβάστικες, έχει ορισμένες δομικές ομοιότητες με τον γερμανικό αντισημιτισμό στα χρόνια του ναζισμού. Όπως και τώρα, έτσι και τότε υπήρχε ένα πραγματικό κοινωνικό έρεισμα του άγχους και της επιθετικότητας: η οικονομική κρίση και η ραγδαία εξαθλίωση των μεσαίων στρωμάτων μετά την είσοδή της μεγάλης βιομηχανίας που εκτόπιζε αμετάκλητα τον μικροϊδιοκτήτη και μικροπαραγωγό. όπως και τώρα, έτσι και τότε φορείς της αυταρχικής ιδεολογίας και του τρομοκρατικού ακτιβισμού ήταν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, εκείνα που πλήττονταν αμεσότερα από την κοινωνική κρίση και όχι η μεγάλη μπουρζουαζία (της οποίας τα συμφέροντα μπορεί παρεμπιπτόντως να εξυπηρέτησε ο ναζισμός). όπως και τώρα, έτσι και τότε έπρεπε να βρεθεί ένας αποδιοπομπαίος τράγος, ένας "ξένος" ο οποίος να ενσαρκώνει πάνω του όλους τους τρόμους και τις απειλές που μια εφιαλτική κοινωνική πραγματικότητα ανακινούσε στις ψυχές των ατόμων, από τους οποίους τρόμους και τις οποίες απειλές θα τους ανακούφιζε προσωρινά η τελετουργική του εξόντωση: και τον φαντασιακό ρόλο που εκλήθη τότε να παίξει ο Εβραίος μέσα στις γερμανικές συνειδήσεις, καλείται να αναλάβει τώρα στην συνειδήση του νεαρού Ευρωπαίου ο μετανάστης, και μάλιστα ο έγχρωμος. Ωστόσο όπως και τώρα, έτσι και τότε η μαζική αντίδραση είχε μέσα της έναν βαθύ παραλογισμό, επειδή ο φοβισμένος Εβραίος, όπως και ο εξαθλιωμένος μετανάστης είναι εξίσου θύματα της κοινής κατάστασης, και η εξόντωσή τους καθόλου δεν απαλείφει τις κοινωνικές αιτίες της δυστυχίας των μαζών. Το αληθινό ερώτημα σε κάθε περίπτωση είναι: γιατί αυτές οι μάζες, αντί να δράσουν ορθολογικά για την εξάλειψη των αιτιών της εξαθλίωσής τους, και αντί να στρέφουν τη βία τους προς τις πραγματικές πηγές της αδικίας, διαλέγουν να βυθιστούν σ' ένα φαντασιώδες παραλήρημα της κοινότητας η οποία πρέπει να επιβεβαιωθεί κατ' ανάγκη κατευθύνοντας τη βία της προς εξωτερικά, συμβολικά αντικείμενα; Στην περίπτωση των εθνικιστικών συγκρούσεων τον ρόλο του μετανάστη /ξένου/ ανταγωνιστή -στην επιβίωση παίζει καταφανώς ο μέχρι χτες γείτονας, που ανήκει σε άλλη κοινότητα, έχει άλλη θρησκεία ή μιλάει άλλη γλώσσα. Το γεγονός ότι ο ρατσισμός είναι φαινόμενο που

πλήττει κυρίως τα καθυστερημένα και εξαθλιωμένα κοινωνικά στρώματα, όπως ο εθνικισμός σήμερα εκφράζεται περισσότερο από τις καθυστερημένες κοινωνίες του τρίτου κόσμου και -ακόμα περισσότερο- από τους εξουθενωμένους από την ανέχεια λαούς της Ανατολικής Ευρώπης, εγκαθιστά μία ακόμα σύνδεση μεταξύ τους.

Το ερώτημα που θέσαμε με αυτόν τον τρόπο δεν μπορεί να απαντηθεί παρά μόνο με μια συστηματική διερεύνηση του ψυχοσυμπλέγματος του ρατσισμού/εθνικισμού μέσα στους όρους της σύγχρονης πραγματικότητας. Και αυτό απαιτεί εξέταση ορισμένων νέων ψυχολογικών παραμέτρων: Ποιος είναι άραγε ο ρόλος της οικογένειας μέσα στη σημερινή κοινωνία, μετά την πολυσυζητημένη εξάρθρωσή της; Τι θέση έχει σήμερα μέσα στην ψυχική ζωή των ανθρώπων η σεξουαλική απώθηση, μετά τη λεγόμενη σεξουαλική επανάσταση και τη ρευστοποίηση των παραδοσιακών ηθικών κωδίκων; Ποιοι είναι οι τύποι προσωπικότητας που παράγονται μέσα στην ειδική σημερινή πολιτισμική συγκυρία; Είναι επαρκή τα παλαιότερα εννοιολογικά μας μέσα για να κατανοήσουμε αυτές τις πραγματικότητες ή ενδεχομένως χρειάζεται να επινοήσουμε καινούργια; Δίχως μία τέτοια μορφή έρευνας οι συζητήσεις μας περί του εθνικισμού είναι καταδικασμένες να βουλιάζουν ανέλπιδα στα ρηχά.⁶

Αν ωστόσο αυτές οι παρατηρήσεις μας φαίνονται επείγουσες για την κατανόηση του προβλήματος των σύγχρονων εθνικισμών, η τελευταία λέξη δεν έχει ακόμα ειπωθεί. Γιατί παρόλη την τρομακτική τύφλωση που οι ανταγωνισμοί των βραχυπρόθεσμων υλικών συμφερόντων επιβάλλουν στους ανθρώπους, παρόλη την τεράστια εξαπάτηση των συνειδήσεων που εκπροσωπούν στις ημέρες μας οι ποικίλες εθνικιστικές ρητορείες, παρόλη την ακραία οδύνη, από την οποία κανείς μας δεν μπορεί να αποδράσει, για την αδιέξοδη και άσκοπη αλληλοσφαγή, τα πραγματικά προβλήματα του κόσμου μας δεν είναι τοπικά, ούτε στενά οικονομικά, ούτε προπάντων μπορούν να θεθούν με εθνικούς όρους. Υπάρχει πάνω απ' όλα σε κεντρικό επίπεδο ένα τεράστιο οικολογικό πρόβλημα, το οποίο έχει τρομακτικές επιπτώσεις σε όλες τις γωνιές του πλανήτη και του οποίου οι συνέπειες, που για την ώρα προχωρούν αβύσσους με γεωμετρική πρόοδο, δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν παρά

μόνο με συντονισμένη δράση της διεθνούς κοινότητας σε όλα τα επίπεδα της ζωής και μόνο μέσα από ολιστικούς τρόπους κατανόησης της πραγματικότητας.

Ολέθριες επιδημίες όπως το AIDS πρέπει να κατανοηθούν επίσης ως μέρος του γενικότερου οικολογικού προβλήματος και ως τέτοιες να ιεραρχηθούν μέσα στα μεγάλα πλανητικά προβλήματα, αν ο κόσμος μας έχει ακόμα τη δυνατότητα και τη βούληση να επιβιώσει. Οφείλει να γίνει συνείδηση ότι η κρίσιμη μονάδα της επιβίωσης δεν είναι το άτομο, ούτε το έθνος, αλλά ολόκληρο το πλανητικό οικοσύστημα.

Υπάρχει, από την άλλη μεριά, σε περιφερειακό επίπεδο το ακόμη ανεπίλυτο πρόβλημα της πολιτικής καταπίεσης, της κοινωνικής αδικίας, της υλικής ανέχειας και της πολιτισμικής εξαθλίωσης που εξακολουθεί να είναι η μοίρα της μεγάλης ανθρώπινης πλειοψηφίας πάνω στη γη. Η τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που αυτή τη στιγμή έχει η ανθρωπότητα στη διάθεσή της δεν κατόρθωσε να λύσει αυτά τα στοιχειώδη προβλήματα, και η εμμονή τους είναι το μέτρο της βαρβαρότητας που κρατάει πεισματικά τη θέση της μέσα στην καρδιά του πολιτισμού μας. Το κριτήριο της απόκτησης και της ευημερίας είναι τυφλό αν δεν περιέχει μέσα του το ερώτημα: ευημερία για ποιον, εις βάρος τίνος, και προπάντων, τι είδους ευημερία; Όσο αυτά τα μείζονα προβλήματα δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά, όσο η παγκόσμια κοινότητα δεν μπορεί να βρει τρόπους δραστηκής συνεργασίας για την επίλυσή τους, η αυγή του περάσματος από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό θ' αργεί ακόμα πολύ να χαράξει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Από την πραγματικά τεράστια σχετική φιλολογία που έχει εμφανιστεί τα τελευταία τρία χρόνια στα ελληνικά, επιλέγουμε ελάχιστα εντελώς ενδεικτικά, μερικές από τις κατά τη γνώμη μας σοβαρότερες συμβολές. ο κατάλογος φυσικά είναι ατελείωτος: ERNEST GELLNER, 'Εθνη και Εθνικισμός' (εκδ. "Άλεξάνδρεια", Αθήνα, 1922). E. BALIBAR/IM. WALLERSTEIN, Φυλή, 'Εθνος, Τάξη: οι Διαφορούμενες Ταυτότητες' (εκδ. "Ο Πολίτης", Αθήνα 1991). PAOLO PISTOI, Εθνική Ταυτότητα και Κινητοποίηση (εκδ. "Λεβιάθαν", Αθήνα 1991). B. LEWIS/E. FACE/ S. MAGISTER, Το Ισλαμικό Αίνιγμα: Λαϊκοποίηση και Νεωτερικότητα στον Ισλαμικό Κόσμο (εκδ. "Λεβιάθαν" Αθήνα, 1992). ΔΟΜΝΑ ΜΙΧΑΗΛ, 'Εθνος, Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση